2 ભારતમાં ચૂંટણીઓ

ભારત વસતીની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં સૌથી મોટો લોકશાહી દેશ છે. બધા લોકશાહી દેશોમાં સૌથી વધારે મતદારો ભારતમાં છે. આટલો વિશાળ દેશ અને આટલી મોટી વસતી ધરાવતા ભારતમાં આપણે પ્રાતિનિધિક લોકશાહીનો સ્વીકાર કર્યો છે. મતદારો પોતાના પ્રતિનિધિઓને મુક્ત અને ન્યાયી રીતે ચૂંટે છે અને તેમને સત્તાનાં સૂત્રો નિશ્ચિત સમય માટે સોંપે, એ માટે નિયમિત ધોરણે આપણે ત્યાં ચૂંટણીઓ યોજવામાં આવે છે. આમ લોકશાહીમાં પ્રતિનિધિઓની પસંદગી માટેની અગત્યની પ્રક્રિયા એ ચૂંટણી છે. ચૂંટણી માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતો શબ્દ 'ઇલેકશન' (Election) લેટિન ભાષાના 'એલિગેરે' (Eligere) શબ્દ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ પસંદ કરવું એવો થાય છે.

ચૂંટણીનું મહત્ત્વ

અભ્યાસીઓએ લોકશાહી માટે ચૂંટણીઓનું મહત્ત્વ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

(ક) સ્વતંત્ર, મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણી એ લોકશાહીની આધારશિલા છે. લોકો ચૂંટણી દ્વારા પોતાના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટીને શાસનનાં સૂત્રો સોંપે છે અને જો એમનું શાસન પસંદ ન પડે તો ચૂંટણી દ્વારા તેમને દૂર પણ કરી શકે છે. આમ ચૂંટણી જેમ શાસકોને પસંદ કરવાનું સાધન છે તેમ તેમને સત્તા પરથી દૂર કરવાનું શાંત અને અહિંસક સાધન પણ છે.

(ખ) લોકશાહી શાસનમાં લોકો જ સર્વોપરી છે એ સિદ્ધાંત ચૂંટણીઓ દ્વારા સ્થાપિત થાય છે. કોઈ વર્ગ જ્ઞાતિ-જાતિ કે કોમ નહીં, પણ દેશના લોકો જ સર્વોપરી છે. તેમની સંમતિથી સરકાર રચાય છે અને પરિવર્તન પામે છે.

(ગ) ચૂંટણીઓ રાજકીય શિક્ષણનું મહત્ત્વનું સાધન છે ચૂંટણીવેળાએ દેશ સમક્ષના પ્રશ્નો, પડકારો અને એ બધાને કેવી રીતે પહોંચી વળવું એ વિશે રાજકીય પક્ષો, ઉમેદવારો, લોકમત ઘડતરનાં માધ્યમો ચર્ચા કરે છે. આ બધા દ્વારા લોકો દેશના પ્રશ્નોથી માહિતગાર થાય છે.

(ઘ) ચૂંટણીઓ લોકોને રાજકારણમાં ભાગીદાર બનાવવાનું મહત્ત્વનું માધ્યમ પૂરું પાડે છે, તો સાથે સાથે, તે લોકોની ઇચ્છા-અપેક્ષા વગેરેને પણ વ્યક્ત કરે છે.

(ચ) લોકશાહીમાં સત્તાનો સ્રોત લોકો છે. લોકો શાસકોને સત્તા કે શાસન સોંપે છે અને તેનું માધ્યમ એટલે ચૂંટણીઓ. લોકો દ્વારા પસંદ થયેલા પ્રતિનિધિઓ જ શાસનસત્તા ભોગવી શકે, બીજા કોઈ નહીં. આમ ચૂંટણીઓ લોકશાહીને લોકસ્વીકૃતિ પ્રદાન કરે છે. એ સિવાયના શાસનતંત્રો (આપખુદશાહી, સરમુખત્યારશાહી, લશ્કરી તંત્રો વગેરે) આવી લોક સ્વીકૃતિ ધરાવતાં નથી. એ દૃષ્ટિએ મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓનું જેટલું મહત્ત્વ આંકીએ એટલું ઓછું છે.

ચૂંટણીના પ્રકારો

સાંપ્રત સમયમાં ચૂંટણી પદ્ધતિ અનિવાર્ય બની ગઈ છે. સામાન્યતઃ ચૂંટણી પદ્ધતિના બે પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.
(i) પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી અને (ii) પરોક્ષ ચૂંટણી

(i) પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી :- જ્યારે મતદારો પોતાના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવામાં પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગ લે છે ત્યારે તે ચૂંટણી પદ્ધતિને પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી (Direct Election) પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ખાસ કરીને લોકશાહી પ્રથામાં ધારાસભાના નીચલાગૃહના સભ્યો પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા જ ચૂંટાય છે. દા. ત. ભારતમાં લોકસભાના સભ્યોને મતદારો પ્રત્યક્ષ રીતે ચૂંટે છે.

(ii) પરોક્ષ ચૂંટણી :- જ્યારે મતદારો પોતાના છેવટના પ્રતિનિધિઓને પ્રત્યક્ષ રીતે ચૂંટતા નથી; પરંતુ મતદારમંડળના સભ્યોને ચૂંટે છે અને આ સભ્યો દ્વારા છેવટના હોદ્દેદાર કે પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવામાં આવે છે ત્યારે તેને પરોક્ષ ચૂંટણી (Indirect Election) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ધારાસભાના ઉપલાગૃહના સભ્યોની ચૂંટણી માટે આ પ્રથા અપનાવવામાં આવે છે. દા. ત. ભારતમાં રાજ્યસભાના સભ્યોને રાજ્યોની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો ચૂંટે છે. આપણા રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી પણ પરોક્ષ રીતે થાય છે.

પુખ્તવય મતાધિકાર અને ચૂંટણીમાં ભાગીદારી

લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં સૌથી મહત્ત્વનો અધિકાર એટલે ચૂંટણીમાં મત આપવાનો નાગરિકનો મતાધિકાર.

આ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે ભૂતકાળમાં જુદા-જુદા દેશોમાં નાગરિકોએ લાંબો સંઘર્ષ કર્યો છે. અગાઉ મોટાભાગના દેશોમાં મર્યાદિત પ્રમાણમાં મતાધિકાર હતો. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર તો ઘણા વખત પછી પ્રાપ્ત થયો.

આપણા બંધારણમાં કોઈપણ જાતના ભેદભાવ જેવા કે; શિક્ષણ, જ્ઞાતિ-જાતિ, ધર્મ, લિંગ, સંપત્તિ કે જન્મસ્થળ સિવાય સૌને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. 18 વર્ષ (અગાઉ 21 વર્ષ) કે તેથી વધુ વય ધરાવનાર સૌ નાગરિકોને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આથી તેને સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર કહેવામાં આવે છે. આપણા જેવા સમાજમાં જ્યાં સારી એવી સંખ્યામાં લોકો નિરક્ષર હોય, ગરીબ હોય ત્યાં સૌને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે એ ખરેખર અદ્વિતીય છે.

સ્વતંત્ર ભારતના નાગરિકોને મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા વિશેષ કોઈ સંઘર્ષ કરવો પડ્યો નથી. બંધારણની એક જ કલમથી સૌ નાગરિકોને કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. સાર્વત્રિક-પુખ્તવય મતાધિકાર લોકશાહીને સાચા અર્થમાં લોકાભિમુખ બનાવે છે. સત્તાનાં અંતિમ સૂત્રો નાગરિકોને હસ્તક છે. સરકારની રચના અને તેમાં પરિવર્તનના અંતે તો નાગરિકો જ નિર્ણાયક છે, એ હકીકત સ્થાપિત કરે છે.

અત્યારસુધી થયેલી લોકસભાની અને રાજ્ય વિધાનસભાની તેમજ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની અસંખ્ય ચૂંટણીઓમાં મતદાન કરીને બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ભારતીય મતદારમાં જે શ્રદ્ધા મૂકેલી તેને ચરિતાર્થ કરેલ છે. મત આપવો એ હક છે, તેમ પ્રત્યેક નાગરિકની એ નૈતિક ફરજ પણ છે, એ સૌ નાગરિકોએ યાદ રાખવું ઘટે.

ચૂંટણીમાં ભાગીદારી

વિવિધ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં લોકો સ્વૈચ્છિક રીતે સામેલ થાય અને ભાગીદાર થાય, તેને સામાન્ય રીતે રાજકીય ભાગીદારી કહી શકીએ. મનુષ્ય રાજકીય પ્રાણી છે, એમ જ્યારે કહીએ છીએ ત્યારે તે રાજકારણની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે, તે અભિપ્રેત છે. રાજકીય ભાગીદારીની ઊંચી માત્રા રાજકીય પ્રથાની લોકસ્વીકૃતિની દ્યોતક છે. લોકશાહી શાસનપ્રથા લોકભાગીદારી પર આધારિત હોવાથી તેની લોકસ્વીકૃતિની માત્રા ઊંચી હોય છે. લોકસ્વીકૃતિનું માપન રાજકીય ભાગીદારીથી થતું હોવાથી આપખુદશાહીઓ પણ પોતાને લોકોનો ટેકો છે એવું ઠસાવવાનો હંમેશાં પ્રયાસ કરે છે.

ઉદારમતવાદી લોકશાહીનું એક આગવું લક્ષણ એ છે કે તેમાં ભાગીદારીનાં વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે. ચૂંટણીમાં મતદાન કરવું એ એવું સ્વરૂપ છે જેમાં મતદાર સમૂહનો મોટો હિસ્સો ભાગ લે છે. ચૂંટણી પ્રચારમાં ભાગ લેવો, રાજકીય પક્ષોના સભ્ય બનવું, પ્રચાર સભાઓમાં હાજરી આપવી, રાજકીય આંદોલનોમાં ભાગ લેવો, આ બધા પણ રાજકીય ભાગીદારીનાં સ્વરૂપો છે. અહીં આપણે ભારતમાં ચૂંટણીઓના સંદર્ભમાં લોકોની ભાગીદારી વિશે સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરીશું.

અત્યાર સુધી થયેલી ચૂંટણીઓમાં સમાજના બધા વર્ગો અને વિભાગોએ વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં મતદાન કરીને રાજકીય ભાગીદારીની ઊંચી માત્રા પ્રદર્શિત કરી છે. શહેરી-ગ્રામીણ, સ્ત્રી-પુરુષ, ગરીબ-ધનિક સૌ કોઈએ સારા પ્રમાણમાં મતદાન કરીને ભારતીય લોકશાહીને મજબૂત કરવામાં યોગદાન આપ્યું છે. ચૂંટણીમાં સરેરાશ મતદાન 60 થી 65 ટકાની આસપાસ છે એ ભારતના મતદારોની રાજકીય જાગૃતિનું દ્યોતક છે.

મતદાનને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળો

મતદાનમાં ભાગીદારી અને તેને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળોને ટૂંકાગાળાના અને લાંબાગાળાના એમ બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ.

(1) કામચલાઉ અથવા ટૂંકાગાળાના પરિબળો :- કામચલાઉ અથવા ટૂંકાગાળાના પરિબળો એકાદ બે ચૂંટણીને પ્રભાવિત કરતાં હોય છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) આર્થિક પરિબળો :-

ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં આવેલો ઉછાળો, બેરોજગારી, આત્મહત્યાના બનાવો, રોડ-વીજળી-પાણીની સમસ્યાઓ વગેરે. ચૂંટણી વખતે આ મુદ્દાઓ પર જોરદાર પ્રચાર કરવામાં આવે તો તેનો પ્રભાવ તે ચૂંટણીનાં પરિણામો પર પડે છે.

(ખ) નેતાઓનું ચુંબકીય વ્યક્તિત્વ :-

નેતાઓનું આકર્ષક, મોહક વ્યક્તિત્વ, તેમના વક્તવ્યની છટા વગેરે ચૂંટણીને પ્રભાવિત કરે છે. 1952 થી 62 દરમિયાન થયેલી ચૂંટણીઓમાં પંડિત નેહરૂનું વ્યક્તિત્વ, 1971માં બાંગ્લાદેશ યુદ્ધમાં બહાર આવેલું ઈન્દિરા ગાંધીનું નેતૃત્વ, 1984-85 માં રાજીવ ગાંધીનું યુવાન અને મોહક વ્યક્તિત્વ, 1998-99માં અટલ બિહારી બાજપેયીનું વ્યક્તિત્વ અને 2014માં નરેન્દ્ર મોદીના વક્તવ્યની છટા અને મોહક નેતૃત્વ વગેરે આનાં દૃષ્ટાંતો છે. આવાં વ્યક્તિત્વોની છાપ ઝાઝા સમય સુધી અસરકારક રહેતી નથી, એ પણ પછીથી થયેલી કેટલીક ચૂંટણીઓએ દર્શાવ્યું છે.

(ગ) ચૂંટણી પહેલાંની કેટલીક ઘટનાઓ

ઘણીવાર ચૂંટણીઓ પહેલાં કેટલીક આકસ્મિક ઘટનાઓ બને છે, જે ચૂંટણીને પ્રભાવિત કરતી હોય છે. દાખલા તરીકે 1971 અને 1972 ની ચૂંટણી વખતે બાંગ્લાદેશના પ્રશ્ને ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ અને તેમાં ભારતની જીત, કટોકટીના અતિરેકને કારણે 1977 માં કોંગ્રેસની હાર, 1984 માં ઇન્દિરા ગાંધીની કરપીણ હત્યા અને કોંગ્રેસની તરફેણમાં ઊભું થયેલું સહાનુભૂતિનું મોજું, 13મી લોકસભાની ચૂંટણી પહેલાં કારગિલ યુદ્ધમાં જીત અને તેનો ભાજપાને મળેલો લાભ. 2002ની ગુજરાત વિધાનસભાની ચૂંટણી પહેલાં ગોધરા- ઘટના અને ત્યારબાદ બનેલા બનાવોની ચૂંટણી પર પડેલી અસર વગેરે ગણાવી શકાય.

(ઘ) સંચાર માધ્યમોનો પ્રભાવ

ચૂંટણીટાણે લોકમત ઘડતરમાં સંચાર માધ્યમો જેવાં કે રેડિયો, ટીવી, વર્તમાનપત્રો, મોબાઈલ-સોશ્યલ મીડિયા મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ માધ્યમો દ્વારા થતો પ્રચાર ચૂંટણીને પ્રભાવિત કરે છે. ચૂંટણી પહેલાં અને મતદાનના દિવસો દરમ્યાન થતા ઓપિનિયન પોલ પણ મતદાનને ક્યારેક પ્રભાવિત કરે છે. આ સંચાર માધ્યમો ક્યારેક રાજકીય પક્ષોના વાજિંત્રો બની જતાં હોય છે. ચૂંટણી જાહેરાતોનો મારો મતદારોને ક્યારેક પ્રભાવિત કરી જતો હોય છે. દાખલા તરીકે, 2014ની લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં સોશ્યલ મીડિયાએ નરેન્દ્ર મોદીને દેશના એક ઊભરતા નેતાની છબી બનાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આ બધું છતાં ભારતીય મતદારનું મન કળવું મુશ્કેલ છે. ઘણી વખત આ પ્રસાર માધ્યમો અને સર્વેનાં તારણોને તેણે ખોટાં પણ પાડ્યાં છે.

(2) લાંબાગાળાનાં પ્રભાવનાં પરિબળો :-

ચૂંટણીઓમાં મતદાનને પ્રભાવિત કરનારાં લાંબાગાળાનાં પરિબળો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) સામાજિક પરિબળ

સામાજિક પરિબળોમાં ઉંમર, લિંગ (પુરુષ-સ્ત્રી), શિક્ષણ, વસવાટ (ગ્રામીણ-શહેરી), જ્ઞાતિ-જાતિ, ધર્મ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. આ બધાં પરિબળો વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં મતદાનને પ્રભાવિત કરે છે. મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરતો યુવાવર્ગ મતદાનમાં ઉત્સાહથી ભાગ લે છે. શહેરી વિસ્તારોની અપેક્ષાએ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સારા પ્રમાણમાં મતદાન થાય છે. સ્ત્રી-પુરુષોની મતદાનની ટકાવારીમાં ઝાઝો તફાવત જોવા મળતો નથી, પણ ક્યારેક અમુક મતવિસ્તારોમાં સ્ત્રીઓની મતદાનની ટકાવારી પુરુષો કરતાં વધારે જોવા મળે છે.

જ્ઞાતિ

ભારતનો સમાજ અનેક જ્ઞાતિઓ- જાતિઓમાં વહેંચાયેલો છે. હજુ આપણા સમાજમાં જ્ઞાતિઓની પકડ સારા એવા પ્રમાણમાં છે. જ્ઞાતિઓ (જ્ઞાતિવાદ) મતદાનને મોટા પ્રમાણમાં પ્રભાવિત કરે છે. ઉમેદવારોની પસંદગીથી માંડીને પ્રધાનમંડળની રચના સુધી જ્ઞાતિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. ક્યારેક જ્ઞાતિને આધારે મતદાનની અપીલ પણ કરવામાં આવે છે.

સ્વાતંત્ર્ય પછીના આરંભિક દાયકાઓ દરમિયાન રાજકારણમાં કહેવાતી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનું વર્ચસ્વ સારા પ્રમાણમાં હતું, પણ હવે અનુસૂચિત જાતિઓ, જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં રાજકીય સભાનતા વધી છે. લોકસભા, વિધાનસભાઓ અને પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓમાં તેમનું પ્રમાણ વધ્યું છે. જ્ઞાતિઓના ચોક્કસ પક્ષને મતદાનને કારણે Vote Bank (વોટબેંક) નો ખ્યાલ ઊભો થયો છે.

ધર્મ-સંપ્રદાય

અન્ય સામાજિક પરિબળોની જેમ ધર્મ અથવા સંપ્રદાય ક્યારેક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ભારત એક બિનસાંપ્રદાયિક દેશ હોવાથી ચૂંટણીઓમાં ધર્મ અથવા સંપ્રદાયને નામે મતની અપીલ કરવામાં આવે તે આચારસંહિતાનો ભંગ ગણાય છે. પણ વ્યવહારમાં રાજકીય પક્ષો, ઉમેદવારો, નેતાઓ પરોક્ષ રીતે અનૌપચારિક રીતે ધર્મ અથવા સંપ્રદાયનો ચૂંટણી પ્રચારમાં ઉપયોગ કરે છે.

લઘુમતીઓ પોતાની ઓળખ અને સલામતીને ધ્યાનમાં રાખીને રાજકીય પક્ષો અને ઉમેદવારોને પસંદ-નાપસંદ કરે છે. જેમ જ્ઞાતિવાદ એક દૂષણ છે, તેમ કોમવાદ પણ એક દૂષણ છે.

(ખ) આર્થિક પરિબળ

આવકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતનો સમાજ મુખ્યત્વે ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચાયેલો છે. ઉચ્ચવર્ગ, મધ્યમવર્ગ અને ગરીબવર્ગ.

સામાન્ય રીતે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે સમાજનો ધનિક અથવા સાધનસંપન્ન વર્ગ મતદાનમાં ઓછો રસ ધરાવે છે. મધ્યમવર્ગ બોલકો અને સારા એવા પ્રમાણમાં રાજકીય જાગૃતિ ધરાવે છે પણ ઘણીવાર તે ચૂંટણીઓમાં ઉત્સાહભેર મતદાન કરતો નથી. એનાં હિતોને સ્પર્શતો કોઈ મુદ્દો ચૂંટણી સમયે ઊભો થાય તો ઉલટભેર મતદાન કરે છે. ઓછી આવક ધરાવતો નિમ્ન મધ્યમવર્ગ અને ગરીબવર્ગ સારા એવા પ્રમાણમાં મતદાનમાં ભાગ લે છે. પોતાની હાડમારીઓના નિવારણ માટે અને જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે અસરકારક રીતે દબાણ લાવવાનું સાધન તે ચૂંટણીઓમાં મતદાન છે એવું તેઓ માને છે. સમાજમાં તેમની સંખ્યા પણ સૌથી વિશાળ હોવાથી બધા રાજકીય પક્ષો તેમને આકર્ષવાના પ્રયાસ કરે છે.

(ગ) વિચારધારા

લોકો સામાન્ય રીતે કોઈ ને કોઈ રાજકીય વિચારધારા સાથે લગાવ ધરાવતા હોય છે, ભલે તેઓ તેનાથી સભાન ન હોય. મૂડીવાદ, સમાજવાદ, પરંપરા અથવા રૂઢિવાદ, બિનસાંપ્રદાયિકતા વગેરે વિચારધારાઓ પણ મતદારોના મતદાનને પ્રભાવિત કરે છે. સામાન્ય રીતે ધનિક -સાધન-સંપન્ન-વર્ગ રાજ્યની ઓછી દરમિયાનગીરી હોવી જોઈએ એ પ્રકારની વિચારધારા એટલે કે મૂડીવાદમાં માનતો હોય છે. જ્યારે ગરીબ-મજૂર-કામદાર વર્ગ સમાજવાદી કે ડાબેરી વિચારધારામાં માનતા હોય છે. તેમની આ માન્યતાઓ ચૂંટણીવેળાએ તેમના મતદાનને પ્રભાવિત કરે છે.

(ઘ) કૌટુંબિક પશ્ચાદ્ભૂમિકા

કુટુંબ એ રાજકીય સામાજિકીકરણની એક મહત્ત્વની એજન્સી છે. રાજકીય રીતે સભાન અને જાગૃત કુટુંબોમાં ઉછરતાં બાળકોમાં રાજકીય અભિમુખતાનું ઊંચું પ્રમાણ જોવા મળે છે. કુટુંબમાં રાજકારણ, રાજકીય પક્ષો, નેતાઓ વગેરે વિષે ચર્ચાઓ થતી હોય છે, એની છાપ બાળકો પર પડે છે. કુટુંબના સભ્યો અમુક રાજકીય પક્ષ કે વિચારધારામાં માનતા હોય તે અનુસાર મતદાન કરતાં હોય તો બાળકો પણ પુખ્ત ઉંમરના થતાં તે પક્ષ કે વિચારધારા અનુસાર મતદાન કરવાનું વલણ ધરાવે એ શક્ય છે. જો કે હંમેશાં આમ બને એવું નથી.

(ચ) રાજકીય પક્ષ અને તેનું નેતૃત્ત્વ

મતદાનને પ્રભાવિત કરતું આ મહત્ત્વનું પરિબળ છે. જે પક્ષ અને તેનું નેતૃત્ત્વ મતદારોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરી શકે તેની તરફેણમાં મતદારો મતદાન કરતા હોય છે. રાજકીય પક્ષના કાર્યક્રમો, તેના ચૂંટણી ઢંઢેરા, તેની પ્રચારની પદ્ધતિઓ, સામાન્ય લોકમાનસમાં તેની છાપ, કેટલાક મુદ્દાઓ પરત્વેની તેની વચનબદ્ધતા વગેરે મુદ્દાઓથી મતદાન પ્રભાવિત થાય છે.

ક્યારેક પક્ષના ચુંબકીય આકર્ષણ ધરાવતા નેતાથી અંજાઈને પણ મતદારો મતદાન કરતા હોય છે. પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, આકર્ષક વાક્છટા વગેરેથી પ્રભાવિત થઈને, મતદારો એ નેતા જે પક્ષને મત આપવાની અપીલ કરે તેને મત આપતા હોય છે.

(છ) પુરુષપ્રધાનતા

આપણો સમાજ મહદ્અંશે પુરુષપ્રધાન છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, કોમ, વ્યવસાય, રાજકારણ સહિત જાહેરજીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પુરુષોનું સારા પ્રમાણમાં વર્ચસ્વ છે. આ વલણ રાજકારણમાં અને મતદાન પ્રક્રિયામાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. પુરુષોના આ વર્ચસ્વને કારણે મહિલાઓ ઘણી વખત તેમના સૂચવ્યા પ્રમાણે મતદાન કરતી હોય છે. જોકે હંમેશાં એવું બને એમ કહી શકાય નહિ.

રાજકીય પક્ષો પણ મહિલા સશક્તિકરણની વાતો મોટા પ્રમાણમાં કરે છે પણ ચૂંટણી વખતે પક્ષ ટિકીટ આપવાના સમયે પાણીમાં બેસી જાય છે. આપણા ધારાગૃહોમાં મહિલા પ્રતિનિધિઓની ટકાવારી દસ-બાર ટકાથી વધી નથી એ કમનસીબ છે. જો કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ૩૩ ટકા મહિલા અનામતને કારણે મહિલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયેલો આપણને જોવા મળે છે.

(જ) નાણાં, બાહુબળ અને સંચાર માધ્યમો

મતદાનને પ્રભાવિત કરનારાં આ મહત્ત્વનાં પરિબળો છે. જે પક્ષ પાસે મોટા પ્રમાણમાં નાણાશક્તિ હોય, મતદાનને પ્રભાવિત કરે એવું બાહુબળ અને સંચાર માધ્યમોની પહોંચ વધુ હોય એ પક્ષો અને ઉમેદવારો મતદાનને પ્રભાવિત કરી શકે છે. આ મુદ્દાની ચૂંટણી સુધારાની ચર્ચામાં થોડી વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આમ, ચૂંટણી વખતે મતદાનને પ્રભાવિત કરનારાં આ પરિબળો છે. ક્યારે ક્યું પરિબળ કેટલા પ્રમાણમાં મતદાનને પ્રભાવિત કરશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ભારતનો સામાન્ય મતદાર અકળ છે. ક્યારે કયા મુદ્દાથી પ્રેરાઈને મતદાન કરશે એ કળવું સરળ નથી.

ચૂંટણીપંચ અને ચૂંટણીની કાર્યવાહી

ચૂંટણીના મહત્ત્વની ચર્ચામાં આપણે જોઈ ગયા કે ચૂંટણી લોકશાહીને વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરનાર મહત્ત્વનું સાધન હોવાથી તેની પવિત્રતા, નિષ્પક્ષતા અને તટસ્થતા જળવાય એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. ચૂંટણીઓ યોજનાર, તેનું નિયમન અને નિરીક્ષણ કરનાર તંત્ર એટલે ચૂંટણીપંચ. આવું ચૂંટણીપંચ સરકારથી તટસ્થ અને સ્વાયત્ત હોય એ એટલું જ જરૂરી છે. તો જ તે મુક્ત, ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓ યોજી શકે.

બંધારણીય જોગવાઈઓ

ભારતના બંધારણની કલમ 324 માં સ્વતંત્ર, મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓના આયોજન માટે ચૂંટણીપંચની જોગવાઈ કરાઈ છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સિવાયની બધી ચૂંટણીઓ (લોકસભા, વિધાનસભાઓ, વિધાનપરિષદ, રાજ્યસભા, રાષ્ટ્રપ્રમુખ, ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ) નાં સંચાલન, નિયમન અને દેખરેખની જવાબદારી ચૂંટણીપંચને શિરે મૂકવામાં આવી છે. બંધારણની કલમો 324 થી 329 માં ચૂંટણીપંચની રચના, તેનાં કાર્યો અને સત્તાઓ તેમજ તેની ફરજોની વિગતવાર જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આમ, ચૂંટણીપંચને બંધારણીય દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે.

ચૂંટણીપંચના મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર અને જરૂર લાગે તો બીજા બે ચૂંટણી કમિશનરોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરે છે. અગાઉ ચૂંટણીપંચ એક સભ્ય (મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર)નું બનેલું હતું. 1993 થી ત્રણ ચૂંટણી કમિશનરની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ ત્રણેય ચૂંટણી કમિશનરનો હોદ્દો સમાન છે. આમ છતાં જે અગ્રતાક્રમે હોય તે મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર ગણાય છે અને તેના નિર્ણયો બહુમતી દ્વારા લેવાય છે.

ચૂંટણીપંચના સભ્યો સ્વાયત્ત અને નિષ્પક્ષ રીતે કામગીરી બજાવી શકે તે માટે કેટલીક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ચૂંટણી કમિશનરોની નિમણૂક છ વર્ષ માટે અથવા 65 વર્ષે નિવૃત્તિ સુધીની હોય છે. તેમના પગાર-ભાડાં-ભથ્થાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ જેટલાં છે. તેમને હોદ્દા પરથી સામાન્ય રીતે દૂર કરી શકાતા નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓને હોદ્દા પરથી દૂર કરવાની જે કાર્યવાહી છે તેવી જ કાર્યવાહીથી તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય છે.

ચૂંટણીપંચનાં કાર્યો અથવા કામગીરી

શરૂઆતમાં જોયું તેમ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ સિવાયની દેશની બધી મહત્ત્વની ચૂંટણીઓ યોજવાનું અને તેને આનુષંગિક તમામ કાર્યો કરવાનું ચૂંટણીપંચને શિરે મૂકવામાં આવ્યું છે.

ચૂંટણીપંચનાં મુખ્ય કાર્યો જોઈએ તો :

(1) મતદારયાદીઓ તૈયાર કરવી અને તેમાં જરૂરી ફેરફાર કરીને અદ્યતન બનાવવી, ઓળખપત્રો તૈયાર કરાવવાં.

(2) મત વિભાગોનું સીમાંકન કરવું.

(3) રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવી.

(4) ચૂંટણી વિષયક કાર્યક્રમોની જાહેરાત કરવી.

(5) રાજકીય પક્ષોને ચૂંટણી પ્રતિકો ફાળવવાં.

(6) ચૂંટણીનાં પરિણામોની જાહેરાત કરવી.

(7) આચારસંહિતાનું પાલન કરાવવું.

(8) ચૂંટણી વિષયક ફરિયાદો / વિવાદોનું નિરાકરણ કરવું, સમાધાન કરાવવું.

(9) ઉમેદવારોએ કરેલા ચૂંટણીખર્ચની તપાસ કરવી.

(10) ચૂંટણી સંબંધિત ગેરરીતિઓ અટકાવવી.

(11) જરૂર પડે તો ફેરચૂંટણી યોજવી અથવા મતગણતરી સ્થગિત કરવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ચૂંટણી પ્રક્રિયાના યોગ્ય અને ધોરણસર સંચાલન માટે સંસદે કેટલાક મહત્ત્વના કાયદા પસાર કર્યા છે. તેમાં મુખ્ય કાયદો છે લોકપ્રતિનિધિ ધારો અને તેમાં વખતોવખત કરવામાં આવતા સુધારા. ઉપરાંત, રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી માટેનો કાયદો, મતદારોની નોંધણી માટેનો અધિનિયમ, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં ચૂંટણી સંબંધી અધિનિયમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આપણા દેશમાં વર્ષ 2014 માં મતદારોની સંખ્યા 81કરોડ ને પણ વટાવી ગઈ છે. આટલા મોટા દેશમાં ચૂંટણીઓ યોજવી, તેમના પર દેખરેખ રાખવી અને નિયમન કરવું, સમયસર પરિણામો જાહેર કરવાં, આ એક વિરાટ અને ભગીરથ કાર્ય છે. ભારતનું ચૂંટણીપંચ આ કાર્ય ભારે કુશળતાથી અને કાર્યક્ષમ રીતે બજાવે છે. ભારતના ચૂંટણીપંચની સેવાઓ હવે બીજા દેશો પણ લેવા માંડ્યા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (યુ.એન.) ના પ્રતિનિધિઓ અને ચૂંટણીપંચના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે આ બાબતે સમજૂતી થઈ છે.

ચૂંટણી સુધારા

ભારતમાં આપણે પ્રાતિનિધિક લોકશાહીનો સ્વીકાર કર્યો છે. મતદારો પોતાના પ્રતિનિધિઓને મુક્ત અને ન્યાયી રીતે ચૂંટે અને તેમને સત્તાનાં સૂત્રો નિશ્ચિત સમય માટે સોંપે એ માટે આપણે ત્યાં નિયમિત ધોરણે ચૂંટણીઓ યોજવામાં આવે છે. ભારતમાં ચૂંટણીઓનું મહત્ત્વ, ચૂંટણીપંચ અને તેનાં કાર્યો, ચૂંટણી પ્રક્રિયા વગેરે વિશે જાણકારી મેળવી; હવે આપણે ચૂંટણીપ્રથામાં જે ખામીઓ અને ઊણપો જોવા મળે છે તેની અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયોની ચર્ચા કરીશું.

ચૂંટણી સુધારાની બાબતે ચૂંટણીપંચ અને તે માટે નીમવામાં આવેલી દિનેશ ગોસ્વામી સમિતિ તેમજ જયપ્રકાશ નારાયણની પ્રેરણાથી રચવામાં આવેલી તારકુન્ડે સમિતિ વગેરેએ આ પ્રશ્નોનો સર્વગ્રાહી અભ્યાસ કરીને ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે, જેની ચર્ચા આપણે અહીં કરીશું.

(1) મેળવેલા મત અને બેઠકો વચ્ચેની વિસંગતિને દૂર કરી ચૂંટણીને વધુ પ્રાતિનિધિક બનાવવી :- આપણી ચૂંટણીપ્રથાની મુખ્ય ખામી એ છે કે ઘણીવાર મળેલા મત અને બેઠકો વચ્ચે મેળ હોતો નથી. જુદા-જુદા પક્ષોને મળેલા મત અને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી બેઠકો વચ્ચે મોટું અંતર જોવા મળે છે. અત્યાર સુધી લોકસભાની થયેલી બધી ચૂંટણીઓમાં બહુમતી મેળવીને સત્તા પર આવેલા પક્ષ અથવા પક્ષોના જોડાણને કુલ થયેલા મતદાનના પચાસ ટકા કરતાં પણ ઓછા મત મળ્યા છે. 'સૌથી વધુ મત મેળવે તે જીતે' તે પદ્ધતિને કારણે મોટાભાગના ઉમેદવારો લઘુમતી મતોથી ચૂંટાઈ આવે છે. એ જ રીતે લઘુમતી મતો મેળવનાર રાજકીય પક્ષને બહુમતી બેઠકો મળે છે. આમ, મત-બેઠકોની વિસંગતિ ઊભી થાય છે. બહુમતી મતો મેળવનાર ઉમેદવારો અને રાજકીય પક્ષોનું કોઈ પ્રતિનિધિત્વ ચૂંટણીઓમાં વ્યક્ત થતું નથી અને તેથી સરકારોમાં પણ વ્યક્ત થતું નથી. આ ખામી પ્રાતિનિધિક દૃષ્ટિએ મોટી ઊણપ ઊભી કરે છે.

આ ખામી દૂર કરવા માટે પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આમાં જેટલા પ્રમાણમાં મત મળ્યા હોય એટલા પ્રમાણમાં બેઠકો મળે એવી વ્યવસ્થા છે. આ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે તો ચૂંટણી પ્રક્રિયાનાં ઘણાં બધાં અનિષ્ટો દૂર કરી શકાય. જોકે આ પદ્ધતિના કેટલાક ગેરલાભ પણ છે. દાખલા તરીકે એનાથી બહુપક્ષીયતાને ઉત્તેજન મળે, રાજકીય પક્ષોમાં ભાગલા પડે, પક્ષના નેતાઓનું વર્ચસ્વ વધે, મતવિભાગો મોટા કરવા પડે અને મતવિભાગ તથા પ્રતિનિધિ વચ્ચેનો સીધો સંબંધ ન સચવાય વગેરે. ઉપરાંત આ પદ્ધતિ જટિલ અને ગૂંચવાડાભરી હોવાથી તેમજ આપણે ત્યાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું હોવાથી આ પદ્ધતિની સફળતા સામે કેટલાક લોકોએ શંકા વ્યક્ત કરી છે.

આ ગેરલાભો ઓછા થાય અને કેટલાંક અનિષ્ટો દૂર કરી શકાય એ દૃષ્ટિએ એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે પચાસ ટકા જેટલી બેઠકો 'યાદીપ્રથા' દ્વારા એટલે કે પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિ અનુસાર અને બાકીની પચાસ ટકા બેઠકો હાલની 'સૌથી વધારે મત મળે તે જીતે'-પદ્ધતિ છે તે દ્વારા ભરવામાં આવે. આવી પદ્ધતિ જર્મનીમાં છે. આમ, મેળવેલા મત અને જીતેલી બેઠકો વચ્ચે કોઈ સહસંબંધ હોવો જોઈએ, નહીં તો રાજકીય પ્રથાના પ્રાતિનિધિક સ્વરૂપને હાનિ પહોંચે.

(2) ચૂંટણીમાં ઝંપલાવતા વિશાળ સંખ્યામાં પક્ષો અને ઉમેદવારો ઉપર નિયંત્રણ કે નિયમન :- આપણે ત્યાં બહુપક્ષ પ્રથા વિકસી છે. એક અંદાજ મુજબ દેશમાં નાના-મોટા થઈને લગભગ સાતસો જેટલા પક્ષો છે અને દિન-પ્રતિદિન તેમાં વધારો થયા કરે છે. મોટાભાગના પક્ષો તો સાવ નાના અને અત્યંત મર્યાદિત વિસ્તાર પૂરતા જ સીમિત છે. વધારે પડતા પક્ષો અને ઉમેદવારોની મોટી સંખ્યા મતદારોના મનમાં મોટો ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે અને ચૂંટણી સંચાલનની દૃષ્ટિએ વહીવટી પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. કેટલાક પક્ષો ચૂંટણી લડવા માટે જ ઊભા થાય છે. બિલાડીના ટોપની જેમ ફૂટી નીકળે છે અને ચૂંટણી પછી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. બધા પક્ષો કે અપક્ષ ઉમેદવારો કોઈ ચોક્કસ વિચારધારા કે કાર્યક્રમો ધરાવતા હોય એવું પણ નથી. વધુ પડતા પક્ષો અને વધુ પડતા ઉમેદવારોને કારણે ઓછા મતે ચૂંટાઈ આવવાની શક્યતા વધી જાય છે, કારણ કે બાકીના મત અનેક ઉમેદવારોમાં વહેંચાઈ જાય છે.

આમ, રાજકીય પક્ષોની માન્યતા અંગે ચોક્કસ નિયમો અને કડક ધારાધોરણો હોવા જોઈએ તેવાં સૂચનો થયાં છે. સાથે-સાથે ઉમેદવારની પણ કેટલીક ચોક્કસ અને ખાસ લાયકાતો નક્કી કરવી જોઈએ. નિયંત્રણો અને નિયમનોથી પક્ષોની સંખ્યા મર્યાદિત બની શકે.

(3) ચૂંટણીઓમાં નાણાશક્તિના વધતા જતા પ્રભાવને ઘટાડવો : ચૂંટણીઓ દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ ખર્ચાળ થતી જાય છે. મોટા મતવિસ્તારો અને મતદારોની બહુ મોટી સંખ્યાને કારણે ઉમેદવારોને પ્રચાર કરવામાં મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવો પડે છે. કેટલોક ખર્ચ રાજકીય પક્ષ કરે છે પણ બાકીનો ખર્ચ ઉમેદવારોએ કરવો પડે છે. તેથી કરીને રાજકીય પક્ષો પણ એવા જ ઉમેદવારને પસંદ કરવાનું વલણ ધરાવે છે કે જે ચૂંટણીમાં ભરપૂર પ્રમાણમાં નાણાં ખર્ચી શકે. ચૂંટણીઓમાં 'કાળું નાણું' કે 'બિનહિસાબી નાણું' મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચાય છે. ઉમેદવારો પણ એવી વ્યક્તિઓ પર આધાર રાખે છે કે જેઓ મોટા પ્રમાણમાં નાણાં આપી શકે. ગેરકાયદેસર અને અનૈતિક સાધનો દ્વારા અઢળક નાણાં કમાનારા, કાળા બજારિયા, સટ્ટાખોરો, સંઘરાખોરો, ભ્રષ્ટ કોન્ટ્રાકટરો, ભ્રષ્ટાચારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને મોટા વેપારીઓ વગેરે રાજકીય પક્ષો અને ઉમેદવારોને નાણાં આપે છે. ચૂંટાઈ આવ્યા પછી પક્ષો અને ઉમેદવારો તેના બદલામાં તેઓને જુદી જુદી રીતે લાભ કરી આપે છે. આ રીતે, એક વિષમય વર્તુળ ઊભું થાય છે. કહેવાય છે કે, 'કાળું અને ભ્રષ્ટ નાણું કાળા અને ભ્રષ્ટ રાજકારણને જન્મ આપે છે.' આ બધાં કારણોસર સ્વચ્છ, પ્રતિભાવાન અને ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિ ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાની હિંમત કરી શકતી નથી, તેથી દેશને સારા પ્રતિનિધિની ખોટ રહે છે. આપણી લોકશાહી પણ ધનિકોની ઈજારાશાહીની ચુંગાલમાં ફસાતી જાય છે.

ચૂંટણીઓમાં નાણાશક્તિનો પ્રભાવ ઘટાડવા અને કાળા નાણાંની નાગચૂડમાંથી ચૂંટણીઓને મુક્ત કરવા માટે ઘણાં સૂચનો થયાં છે અને તે પૈકી કેટલીક બાબતોનો અમલ પણ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

(ક) ચૂંટણી વખતે રાજકીય પક્ષો ઉમેદવારો પાછળ જે ખર્ચ કરે છે તેને ચૂંટણીખર્ચની ટોચ મર્યાદા હેઠળ લાવવો જોઈએ.

(ખ) રાજકીય પક્ષો કોની પાસેથી કેટલાં નાણાં મેળવે છે, તેઓ ક્યાં કેવી રીતે ખર્ચ કરે છે તેનો વ્યવસ્થિત હિસાબ રાખવામાં આવે અને તેનું ઑડિટ કરાવવામાં આવે.

(ગ) રાજકીય પક્ષોના નાણાકીય વ્યવહારો પારદર્શક હોવા જોઈએ. આ બાબતમાં ચૂંટણીપંચને જરૂરી સત્તાઓ આપી શકાય. જોકે, હવેના સમયમાં ચૂંટણીપંચને ઉમેદવારોના ચૂંટણીખર્ચ પર દેખરેખ રાખવાની ઘણી સત્તાઓ પ્રાપ્ત છે.

(ઘ) એક અગત્યનું સૂચન એવું છે કે, રાજકીય પક્ષોને રાજ્ય તરફથી મદદ મળવી જોઈએ. જેને 'સ્ટેટ ફન્ડિંગ' કહેવામાં આવે છે. આ મદદ નાણાકીય સ્વરૂપમાં જ હોય એ જરૂરી નથી. ચૂંટણી સમયે વાહનો માટે અમુક માત્રામાં પેટ્રોલ-ડીઝલ, ચૂંટણી સાહિત્યનું છાપકામ વગેરે રાજ્યને ખર્ચે આપી શકાય. કેટલાક લોકશાહી દેશો જેમકે; જર્મની, ફ્રાન્સ, કેનેડા, ઈઝરાયેલ, જાપાન અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા (યુ. એસ. એ.) વગેરેમાં 'સ્ટેટ ફન્ડિંગ' ની જોગવાઈઓ છે.

આમ ચૂંટણીઓમાં કાળા નાણાંનો ઉપયોગ બંધ થાય તે માટે અસરકારક પગલાં ભરવાની જરૂર છે.

(4) હિંસા અને બાહુબળના વધતા જતા ઉપયોગને બંધ કરવો : નાણાશક્તિ ઉપરાંત બાહુબળનો ઉપયોગ ચૂંટણીમાં અમુક ઉમેદવારોને જિતાડવા કે હરીફ ઉમેદવારને હરાવવા માટે કરવામાં આવે છે. મતદાન મથકો કબજે કરવાં, મતપેટીઓ કે ઈ.વી.એમ મશીનો (EVM-Electronic Votting Machine) કબજે કરવાં તથા હિંસા અને ભયનું વાતાવરણ ઊભું કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. ક્યારેક કોઈક મતદાન મથક પર મોટા પ્રમાણમાં બોગસ મતદાન પણ કરાવવામાં આવે છે. જો કે, આવું બધાં મતદાનમથકો પર થતું નથી. આ રીતે, અનેક પ્રકારના અયોગ્ય અને અનિષ્ટ સાધનો-પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરતા ઉમેદવારો કે પક્ષના કાર્યકરો અચકાતા નથી. આ ખરેખર ચિંતાજનક છે. આમ, આવા વલણ અને વ્યવહારને રોકવા અત્યંત જરૂરી છે. નાગરિકોની જાગૃતિ આ પ્રકારના અનિષ્ટોને નાબૂદ કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે.

(5) રાજકીય પક્ષોના કામકાજનું નિયમન : ચૂંટણી સુધારા સાથે રાજકીય પક્ષોમાં સુધારા (પાર્ટી રિફોર્મ)ની પણ તાકીદે જરૂર છે. રાજકીય પક્ષોના કામકાજનું જો અસરકારક નિયમન કરવામાં આવે તો ચૂંટણીપ્રક્રિયામાં પ્રવેશેલાં ઘણાં દૂષણો દૂર થઈ શકે તેમ છે. બિન લોકશાહી ઢબે ચાલતા રાજકીયપક્ષો દેશમાં લોકશાહીનું સુચારુ રીતે સંચાલન કેવી રીતે કરી શકે? રાજકીય પક્ષોનું લોકશાહી ઢબે સંચાલન થાય એ માટે કેટલાંક સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે. પક્ષોમાં છેક નિમ્ન સ્તરેથી ટોચના સ્તર સુધી નિયમિત ધોરણે અને મુક્ત તેમજ ન્યાયી ચૂંટણીઓ થવી જોઈએ. કોઈપણ સ્તરે નિમણૂકની પ્રથા ન હોવી જોઈએ. આવક-ખર્ચના વ્યવસ્થિત હિસાબો રાખવા જોઈએ અને નિયમિત ઑડિટ થવું જોઈએ. નેતાઓ પક્ષના કાર્યકરોને ઉત્તરદાયી રહે એવી જોગવાઈ હોવી જોઈએ. પક્ષની અંદર અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. ટૂંકમાં, પક્ષમાં આંતરિક લોકશાહી હોવી જોઈએ.

આ સંદર્ભમાં મહત્ત્વનું સૂચન એવું કરવામાં આવ્યું છે કે, રાજકીય પક્ષો લોકશાહી ઢબે પોતાનું આંતરિક કામકાજ કરે એ જોવાનું કાર્ય ચૂંટણીપંચને સુપ્રત કરવું જોઈએ. આ બાબતોનું પાલન નહીં કરનાર પક્ષની માન્યતા રદ કરવાની સત્તા ચૂંટણીપંચને હોવી જોઈએ.

(6) જ્ઞાતિવાદી-કોમવાદી રાજકારણને દૂર કરવું : જ્ઞાતિવાદ અને કોમવાદ ભારતીય રાજકારણનું મોટું અનિષ્ટ છે. ઉમેદવારોની પસંદગીથી માંડીને ચૂંટણીપ્રચાર, સત્તામાં સ્થાન વગેરે બાબતોમાં જ્ઞાતિ અને કોમ નિર્ણાયક ભાગ ભજવતાં હોય છે. ઘણીવાર ઉમેદવારની અન્ય લાયકાતો ગૌણ બની જાય છે અને તે કઈ જ્ઞાતિનો છે કે કઈ કોમનો છે તેને જ વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. સામા પક્ષે, મતદારો પણ જ્ઞાતિ અને કોમને મહત્ત્વ આપતા હોવાથી રાજકીય પક્ષો અને ઉમેદવારો એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખે છે. જોકે, લોકપ્રતિનિધિ ધારો (1951) અનુસાર ધર્મને નામે અપીલ કરીને મત માંગી શકાય નહીં. આમ કરવું એ ચૂંટણી વિષયક ગેરરીતિ ગણાય છે.

જ્ઞાતિ અને ધર્મની ઓળખ પર રચાયેલા પક્ષો વિભાજકતાને ઉત્તેજન આપે છે અને સ્વસ્થ તેમજ તંદુરસ્ત લોકશાહીના વિકાસમાં તે અવરોધક બને છે. આમ, આ ખામીઓ લોકશાહીને વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરવામાં મોટી અડચણો ઊભી કરે છે. તેથી તેમાં જરૂરી ફેરફાર અને સુધારા આવશ્યક છે.

(7) રાજકારણના વધતા જતા અપરાધીકરણને રોકવું : ભારતીય રાજકારણમાં આ બહુ મોટું દૂષણ પ્રવેશ્યું છે. અગાઉ ગુન્હેગારો તથા અસામાજિક તત્ત્વોનો ચૂંટણી દરમિયાન ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. હવે તો ખુદ આવાં તત્ત્વો જ ચૂંટણીઓમાં ઝંપલાવે છે અને ચૂંટાઈ પણ આવે છે. ગુનાઈત ભૂતકાળ ધરાવતા બધા ઉમેદવારો ગુન્હેગારો છે એમ ન કહી શકાય. છતાં, મોટી સંખ્યામાં શંકાસ્પદ ચારિત્ર્ય ધરાવતા ઉમેદવારો ચૂંટણી લડે છે અને ચૂંટાઈ આવે છે એ ચિંતાજનક બાબત છે.

લોક પ્રતિનિધિ ધારો (1951) ની કલમ 8A અનુસાર અમુક પ્રકારના ગુના માટે જે વ્યક્તિને અદાલતે ગુન્હેગાર જાહેર કરી હોય અને જેલની સજા કરી હોય તે ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ શકે નહીં. પણ જો તેમની સામે આરોપો હોય કે અદાલતમાં કાર્યવાહી ચાલતી હોય પણ સજા ન થઈ હોય તો તે ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરી શકે છે. આ છટકબારીને કારણે ગુનાઈત ભૂતકાળ ધરાવતી વ્યક્તિઓ ઉમેદવારી કરી શકે છે. આમ, જેમની મથરાવટી મેલી છે તેવાં કેટલાંક તત્ત્વો સંસદ અને ધારાસભાઓમાં બેસે છે અને દેશ માટે કાયદા ઘડે છે. એમાંના કેટલાક તો પ્રધાનમંડળમાં પણ સ્થાન પામે છે. આ સંદર્ભમાં અત્યારે કાયદામાં જે જોગવાઈઓ છે એ અપૂરતી છે અને તેમાં કેટલીક છટકબારીઓ છે. આ માટે કાયદામાં સુધારો કરવાનાં ઘણાં સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે. વર્તમાન સમયમાં ચૂંટણીપંચે ઉમેદવારોની શૈક્ષણિક લાયકાતો તેમની સ્થાવર-જંગમ મિલકતો અને ગુનાઈત ભૂતકાળ ધરાવે છે કે કેમ તે વિશે માહિતી આપતાં સોગંદનામા રજૂ કરવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું છે. આનાથી ચૂંટણીમાં ઊભા રહેલા ઉમેદવાર ગુનાઈત પ્રવૃત્તિ ધરાવે છે કે કેમ તે મતદારો જાણી શકે છે. ચૂંટણી વખતે આચારવામાં આવતી ગેરરીતિઓ, બળજબરી, ધાકધમકી, બોગસ મતદાન વગેરેને રોકવાનાં કેટલાંક પગલાં ચૂંટણીપંચે ભર્યાં છે. જ્યાં વ્યાપક પ્રમાણમાં આવી ગેરરીતિઓ થઈ હોય ત્યાં ચૂંટણીપંચ મતદાન અટકાવી શકે છે અથવા મતગણતરી રોકી શકે છે, અને તે મતવિભાગમાં ફેરચૂંટણી કરાવી શકે છે. ચૂંટણી પ્રચાર માટે પણ આચારસંહિતા ઘડવામાં આવી છે અને તેનું ફરજિયાતપણે પાલન રાજકીય પક્ષોએ તથા ઉમેદવારોએ કરવાનું હોય છે. રાજકારણના અપરાધીકરણનો આરંભ ચૂંટણીથી થાય છે એટલે તેને રોકવાના પ્રયાસનો આરંભ પણ ત્યાંથી જ થવો જોઈએ.

(8) સંચાર-સંવહનનાં માધ્યમોનો દુરુપયોગ અટકાવવો : આપણે જાણીએ છીએ કે માધ્યમો ચૂંટણી ટાણે ચૂંટણી પ્રચારનું અને લોકજાગૃતિ આણવાનું બહુ પરિમાણીય કાર્ય કરે છે, પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં ચૂંટણી સંદર્ભે માધ્યમોની ભૂમિકા વિવાદાસ્પદ બની રહી છે. દૈનિક સમાચારપત્રો ઉપરાંત આજકાલ ચોવીસ કલાક ચાલતી ટી. વી. સમાચાર ચેનલો ચૂંટણી સમયે પ્રિ-પોલ (Pre poll) એટલે કે ચૂંટણીપૂર્વે તથા એક્ઝિટ-પોલ (Exit poll) એટલે કે ચૂંટણીબાદના સર્વેક્ષણ હાથ ધરીને ચૂંટણીમાં કયા પક્ષનો દેખાવ કેવો રહેશે, તેમને અંદાજિત કેટલી બેઠકો પર વિજય મળશે વગેરે બાબતોની આગાહી કરે છે. ચૂંટણીનાં પરિણામો સંદર્ભની આ પ્રકારની માહિતી મતદારોને ગેરમાર્ગે દોરી શકે છે. વધુમાં, આ પ્રકારનાં સંશોધન સર્વેક્ષણની વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણભૂતતા અંગે પણ પ્રશ્નાર્થ રહે છે. તેથી હવે આચારસંહિતા લાગુ થયાના સમયથી આવા ચૂંટણી સર્વેક્ષણો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા છે.

સમૂહ માધ્યમો (Mass Media) ઉપરાંત તાજેતરમાં સોશ્યલ મીડિયા (Social Media) ખૂબ પ્રચલિત અને લોકભોગ્ય બન્યાં છે. એસ.એમ.એસ., ઈ-મેઈલ, ફેસબુક, ટ્વીટર, વોટ્સ એપ જેવા સોશ્યલ મીડિયા હવેની ચૂંટણીઓમાં પ્રભાવી તેમજ અકલ્પનીય ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે. કેટલાય અભ્યાસો એવું દર્શાવે છે કે, વર્ષ 2014 ની લોકસભાની ચૂંટણીમાં સોશ્યલ મીડિયાએ નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો છે. સોશ્યલ મીડિયામાં માહિતીની ખરાઈ અંગે અનેક સવાલો છે. કારણ કે, માહિતીની ખરાઈ કે યોગ્ય ચકાસણી થયા વગર વ્યાપક પ્રમાણમાં અને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તેનો ફેલાવો થઈ જાય છે. આમાં ખોટી અને વિકૃત માહિતી ફેલાવાની ગુંજાઈશ વધે છે. હાલના સમયમાં આના પર કોઈ નિયંત્રણ ન હોવાથી તેની ભયાનક અને ગંભીર અસરો ઊભી થઈ શકે છે. વળી, ચૂંટણી પ્રચારના નિયમ મુજબ ચૂંટણીના ૪૮ કલાક પૂર્વે ચૂંટણી પ્રચાર બંધ કરવાનો હોય છે. પરંતુ સોશ્યલ મીડિયા પર છેલ્લી ઘડી સુધી ચૂંટણીપ્રચાર અને તે સંબંધી બાબતો પ્રસાર પામતી રહે છે. આમ, સોશ્યલ મીડિયા પણ

યોગ્ય નિયંત્રણો હેઠળ હોવાં જોઈએ.

આમ, ચૂંટણી સમયે માધ્યમોની પૂર્વગ્રહયુક્ત ભૂમિકા ચર્ચાની એરણે ચઢી છે. પોતાના હિત અને સ્વાર્થ ખાતર માધ્યમો અમુક પ્રકારની સોદાબાજી કરે છે તેવો આક્ષેપ પણ તેમની સામે થાય છે. ટૂંકમાં, માધ્યમોના પ્રભાવનો દુરુપયોગ અટકે તે માટે ચોક્કસ નિયંત્રણો આવશ્યક છે, અને તો જ માધ્યમો પોતાની તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ ભૂમિકા ભજવી શકે.

અન્ય સૂચનો :

ચૂંટણીઓને નિષ્પક્ષ અને ન્યાયી બનાવવા કેટલાંક સૂચનો થયાં છે જે આ પ્રમાણે છે :

(i) ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઘણી વખત એક કરતાં વધુ બેઠકો પરથી ચૂંટણી લડે છે તે બંધ કરવું જોઈએ.

(ii) સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓમાં બે કરતાં વધુ બાળકો ધરાવતા નાગરિક ઉમેદવારી નોંધાવી શકતા નથી તે નિયમ ધારાસભાઓને પણ લાગુ પાડવો જોઈએ.

આમ ચૂંટણીઓ લોકશાહીને વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરવાનું સૌથી મહત્ત્વનું સાધન છે, તેથી આ સાધન જેટલું શુદ્ધ અને તંદુરસ્ત હશે એટલી લોકશાહી તંદુરસ્ત બનશે.

વિકાસ આધારિત રાજનીતિ

કોઈપણ દેશનું રાજકારણ મહદ્અંશે પોતાના દેશના લોકોના વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખીને ઘડાતું હોય છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી ભારતીય રાજકારણમાં વિકાસનો મુદ્દો મહત્ત્વનો બની રહ્યો છે. તેની સાથે રાજકીય નેતાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવતી વિકાસની વિભાવના પણ વિવાદાસ્પદ બની છે. અહીં વિકાસ એટલે શું? તે સમજવું અતિ અગત્યનું છે. ઘણી વખત વિકાસને વૃદ્ધિ કે આર્થિક વૃદ્ધિના અર્થમાં મૂલવવામાં આવે છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના વિકાસ કાર્યક્રમ (UNDP) મુજબ વિકાસનું આકલન શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, નાગરિકોનું જીવનધોરણ, માથાદીઠ આવક વગેરે બાબતોના સૂચકાંક દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ વિકાસ નિરંતર-ટકાઉ અને સર્વગ્રાહી હોય એ અપેક્ષિત છે. આ રીતે વિકાસના ખ્યાલને નાગરિકોના વિકાસના સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય. ટૂંકમાં, વિકાસ એ સર્વનો વિકાસ હોવો જોઈએ અને આવો વિકાસ જ સર્વાંગી હોઈ શકે અને તેથી આપણે સહભાગી વિકાસની રાજનીતિનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પણ, કમનસીબે આવું થતું નથી.

આપણા કેટલાક રાજનેતાઓ તથા રાજકીય પક્ષો વિકાસને તેના સાચા અર્થમાં રજૂ કરવાને બદલે મતોના રાજકારણ પ્રેરિત અર્થઘટન કરે છે, અને તે પ્રકારની જ રાજનીતિને આકાર આપે છે. એક ચર્ચા એવી પણ છે કે શું રોડ-રસ્તાઓ કે માળખાકીય સુવિધાઓમાં વધારો એ વિકાસ છે? ચૂંટણી ટાણે કેટલીક વખત રાજકીય પક્ષો દ્વારા આવી બાબતોને વિકાસના મુદ્દા બનાવીને નાગરિકોને ગેરમાર્ગે દોરવામાં આવે છે. આવી વાતોથી ચોક્કસ વર્ગ ભોળવાય પણ છે. ચૂંટણી સમયે લોભામણી લાલચો આપવા જાણીતા આપણા રાજકીય પક્ષોથી આપણે સારી રીતે વાકેફ છીએ જ. ચૂંટણી સમયે આપેલાં વચનો સમય જતાં પોકળ સાબિત થાય છે. તેનાથી પણ આપણે સહુ સુપેરે પરિચિત છીએ.

આપણે ત્યાં ઘણી વખત કોઈ ચોક્કસ વર્ગ કે વિસ્તાર આધારિત વિકાસનો મુદ્દો બનાવીને રાજકીય વ્યૂહ અપનાવવામાં આવે છે. ચોક્કસ જ્ઞાતિનો વિકાસ, ચોક્કસ પ્રદેશ કે ક્ષેત્રનો વિકાસ એ ખરા અર્થમાં વિકાસ નથી અને તેથી જ્ઞાતિ-જાતિ, ધર્મ કે પ્રદેશ આધારિત વિકાસ ન હોવો જોઈએ. કોઈ ચોક્કસ રાજ્યનો પણ વિકાસ નહીં પરંતુ સર્વગ્રાહી વિકાસનો આદર્શ હોવો જોઈએ. કોઈના ભોગે કોઈનો વિકાસ ક્યારેય હોઈ શકે નહીં. આપણે જ્યારે વિકાસની વાત કરીએ ત્યારે તે નાગરિકના વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવી જોઈએ અને તેથી આપણી રાજનીતિ પણ તેવા પ્રકારની જ હોવી જોઈએ.

હકીકતમાં આપણે ત્યાં સહભાગી વિકાસ, સર્વાંગી વિકાસ કે સર્વના વિકાસ પ્રત્યે ઓછું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. મોટાભાગે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવામાં આવે છે. લોકશાહીની ફળશ્રુતિ નાનામાં નાના માણસના વિકાસમાં અને પ્રત્યેક નાગરિકના વિકાસમાં રહેલી છે. ટૂંકમાં, વિકાસ એટલે સર્વગ્રાહી, સમતોલ અને નિરંતર વિકાસ. ક્યારેક સમાજના અમુક ચોક્કસ વર્ગ કે વિભાગ જેમકે; બાળકો-કિશોરો, મહિલાઓના વિકાસ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે. તે માટે સરકાર વિશેષ ઉપાયો કરે એ ખાસ જરૂરી છે. જે દેશોએ 'કલ્યાણ રાજ્ય'નો સ્વીકાર કર્યો છે તેમને આ વિશેષ પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. અલબત્ત, ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં સરકારે જે કંઈ કરવાનું છે, તે બંધારણને ખ્યાલમાં રાખીને કરવાનું છે.

કાર્યદેખાવ આધારિત રાજનીતિ

છેલ્લા એકાદ-બે દાયકાથી ભારતના રાજકારણમાં ઘણાં પરિવર્તનો જોવા મળે છે. મિશ્ર સરકાર-જોડાણોની સરકાર

જેવા સત્તાના ગઠબંધનો રાજનીતિને એક જુદો જ વળાંક આપી રહ્યાં છે, તો તેની સાથે કાર્યદેખાવ જેવા મુદ્દાઓ પણ ધ્યાનાકર્ષક બની રહ્યા છે અને તે અભ્યાસનો વિષય બન્યા છે.

દરેક ચૂંટણી વખતે જે-તે સરકારે કેવા પ્રકારનાં કાર્યો કર્યાં અથવા તો ચોક્કસ કાર્ય માટે શું નક્કર પ્રયાસો કર્યા તેનાં લેખાં-જોખાં લેવામાં આવે છે. કોઈપણ પક્ષની હાર-જીત માટે પ્રચારને પણ ઘણી વખત નિર્ણાયક બાબત ગણવામાં આવે છે અને તેથી પ્રચારમાં જે પક્ષ પોતાનાં કરેલાં કાર્યોને સુંદર રીતે કે સ્પર્શી જાય તે રીતે રજૂ કરી શકે તે ફાવી જાય છે. જોકે આમાં એક હકીકત ધ્યાને લેવા જેવી છે કે સત્તામાં રહેલા પક્ષો જ પોતાના કરેલાં કાર્યોને દર્શાવી શકે. સત્તા પર ન હોય એવા રાજકીય પક્ષને પોતાના કાર્યદેખાવને રજૂ કરવાનો યોગ્ય અવકાશ મળતો નથી. આ અર્થમાં તે સત્તાધારી પક્ષની સરખામણીમાં થોડો પાછળ રહે છે. જોકે તે ચૂંટણી વખતે વચનોની લ્હાણી કરી શકે છે.

સાંપ્રત સમયમાં શાસનના સો દિવસ કે એક વર્ષ કે બે વર્ષ જેવા નિશ્ચિત સમયને અંતરે તેમની કામગીરીની ચર્ચા સમૂહ માધ્યમોમાં થતી જોવા મળે છે. તેની પાછળનો હેતુ સરકારોને જવાબદાર બનાવવાનો છે. આમ, જોઈએ તો સરકારોને તેમની કામગીરીની પૃચ્છા કરવાનો તથા તેમના કાર્યોનું પૃથક્કરણ કરવાનો નાગરિકોનો અભિગમ લોકશાહી માટે આવકારદાયક છે. સરકારો કે રાજકીય પક્ષોએ કરેલાં કાર્યો અને તેમના શ્રેષ્ઠ કાર્યદેખાવને કારણે તેઓની ભવિષ્યમાં સત્તા પર આવવાની તકો ઉજળી બને છે.

નાગરિકો જ્યારે સરકારનાં કાર્યોનાં લેખાં-જોખાં લે છે ત્યારે તેમણે ચૂંટણી સમયે આપેલાં વચનો યાદ કરે છે અને કરાવે છે. તે પૈકી કેટલાં વચનોની પૂર્તિ કરી છે કે પછી તે પૂર્ણ કરવા પ્રયત્નશીલ છે વગેરેનું મૂલ્યાંકન થાય છે. આ દર્શાવે છે કે હવેનો સમય માત્ર વચનો આપવાનો કે ભાષણો કરવાનો સમય નથી. માત્ર ભાષણો કરવાથી મત મળતા નથી. આ ઉપરાંત રાજનીતિમાં કેટલાક નેતાઓની ચુંબકીય અસર હોય છે. કેટલાક રાજકીય પક્ષોને ચુંબકીય નેતૃત્વના ઘણા ફાયદાઓ મળે છે. પરંતુ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે ચુંબકીય નેતૃત્વની અસર લાંબા સમય સુધી ટકતી નથી. ઘણી વખત તે કામચલાઉ સાબિત થાય છે. અંતે તો કાર્ય દેખાવ એટલે કે પક્ષોએ કરેલાં કાર્યો જ અગત્યનાં છે. ચૂંટણીઓ માત્ર ભાષણો કે પ્રચારને આધારે જીતી શકાતી નથી પરંતુ નક્કર કામગીરી જ ચૂંટણીમાં સફળતાની ચાવી છે. ચૂંટણી વખતે નાગરિકો (મતદારો) 'હિસાબ' માંગે છે. ચૂંટણીપ્રચારમાં તમે આટલાં વચનો આપ્યાં હતાં, તેમાંથી કેટલાનું પાલન કર્યું? અને ન કર્યું તો કેમ ન કર્યું? નાગરિકોની, ખાસ કરીને ચૂંટણી સમયે મતદારોની જાગૃતિ અત્યંત અગત્યની પુરવાર થાય છે. લોકશાહીને જીવંત અને ધબકતી રાખવામાં આ જાગૃતિ અત્યંત મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો :

(1) ચૂંટણીમાં ભાગીદારી અને મતદાનને પ્રભાવિત કરતાં ટૂંકાગાળાનાં પરિબળો જણાવો.

(2) ચૂંટણીમાં ભાગીદારી અને મતદાનને પ્રભાવિત કરતાં લાંબાગાળાનાં પરિબળો જણાવો.

(3) કોઈપણ બે ચૂંટણી સુધારાની ચર્ચા કરો.

(4) વિકાસ આધારિત રાજનીતિ સમજાવો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) ચૂંટણીનું મહત્ત્વ

(2) રાજકીય ભાગીદારી

(3) ચૂંટણી પંચનાં કાર્યો

(4) કાર્યદેખાવ આધારિત રાજનીતિ

(5) ભારતની ચૂંટણીપ્રથામાં રહેલી ઊણપો દૂર કરવા માટેનાં સૂચનો

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી કોને કહેવાય ?

(2) પરોક્ષ ચૂંટણી કોને કહેવાય ?

(3) રાજકારણનું અપરાધીકરણ એટલે શું ?

(4) ચુંબકીય નેતૃત્વ એટલે શું ?

(5) ચૂંટણી દરમિયાન સોશ્યલ મીડિયાની ભૂમિકા જણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં જવાબ આપો.

(1) ચૂંટણી સુધારા અંગે નિમાયેલ કોઈપણ એક સમિતિનું નામ આપો..

(2) 'સ્ટેટ ફન્ડિંગ' એટલે શું?

(3) ભારતમાં ચૂંટણી કમિશનરની નિમણૂક કોણ કરે છે ?

(4) ભારતમાં ચૂંટણી કમિશનરની નિમણૂક કેટલા વર્ષ માટે કરવામાં આવે છે?

(5) સોશ્યલ મીડિયાના બે ઉદાહરણ આપો.

5. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુના ખાનામાં દર્શાવો.

(1) ઈલેકશન શબ્દ કઈ ભાષા પરથી ઉતરી આવ્યો. ☐

(અ) લેટિન (બ) ગ્રીક (ક) અરેબિક (ડ) સંસ્કૃત

(2) ભારતીય બંધારણની આ કલમ હેઠળ ચૂંટણીપંચની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ☐

(અ) 324 (બ) 326 (ક) 328 (ડ) 356

(3) ભારતમાં ક્યા વર્ષથી ચૂંટણીપંચમાં ત્રણ ચૂંટણી કમિશનરની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે? ☐

(અ) 1947 (બ) 1950 (ક) 1952 (ડ) 1993

(4) 'સ્ટેટ ફન્ડિંગ' ની જોગવાઈ ક્યા દેશમાં જોવા મળે છે ? ☐

(અ) જાપાન (બ) જર્મની (ક) કેનેડા (ડ) બધા જ

(5) તારકુંડે સમિતિની રચના કોની સાથે સંકળાયેલી છે ? ☐

(અ) પંચાયતીરાજ (બ) ચૂંટણી સુધારા (ક) સનદી સેવા (ડ) આર્થિક સુધારા

પ્રવૃત્તિ

- વિધાનસભા-લોકસભાની ચૂંટણી પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો.
- વિધાનસભા-સંસદની મુલાકાત કરવી/કરાવવી.
- ધારાસભ્ય અને સંસદ સભ્ય સાથે વાર્તાલાપ ગોઠવવો.

●